

2 IN 1...?

CZAKÓ ÁGNES

Szalai Júlia: Nincs két ország...?

Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért

a rendszerváltás utáni Magyarországon

Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 229 oldal, 2680 Ft

Nincs két ország...? – kérdezi a szerző a címben, az alcímben utalva az állami elosztás körüli társadalmi küzdelmek (várható) kimenetelére. A kérdőjel előtti pontok valószínűleg a kérdésben rejlő bizonytalanságot és halvány reményt is jelzik, vagy inkább azt, hogy mindnyájan szeretnénk, ha nem lenne szegény és gazdag, kirekesztő és kitaszított ket-tőssége, de a dolgok mostani állása szerint inkább van/lesz két ország, mint egy egész.

A mű, mely a hazai szociálpolitika 1990 utáni teljesítményéről szól, végig ezt a szomorú *végkifejletet* sejteti. Pilinszky háromsoros verse, a *Végkifejlet* jutott eszembe: „Magam talán középre állok. / Talán este van. Talán alkonyat. / Egy bizonyos: későre jár.”

A fűszöveg szerint a könyv főszereplője a „túlköl-tekező” állam. Én ezzel egyáltalán nem értek egyet: ennek a műnek a főszereplője maga a szerző, aki úgy írja meg a vizsgált tényekkel folytatott küzdelmét, hogy munkáját szinte vele együtt végzi el az olvasó is. Már az elején tudjuk, hogy ez nem könnyű. Szóval, cseppet sem szórakoztató, könnyed és sima ügy elolvasni, követni, vele haladni előre. És minden gondolati fordulóponton, vagy egy-egy időszak kezdetén, téma- vagy nézőpont-, illetve vizsgálódási dimenzióváltáskor meg kell állni, elgondolkodni, majd menni tovább – ezt a szerző meg is beszéli az olvasóval. Mintha együtt kutakodnánk végig az egész második világháború utáni történetünkön, hogy megértsük, miért is lett ilyen a szociálpolitikai rendszer.

Bizonytalan vagyok a könyv műfaját illetően: nem egyszerűen tudományos mű, tanulmány, mert nem egy bizonyos kutatásról szóló „jelentés” csupán, hanem inkább egy esszé – de annál biztosan több –, melyben sok kutatás eredménye – ráadásul eltérő tudományágak állításai – szövődik össze a szerző koncepciója szerint. Koncepciója igazolására nagyon széles tudásbázist mozgósít. (Közel 400 tételből áll a felhasznált irodalom- és adatforrások jegyzéke, és kiválóan szemléltető saját számításokat közlő külön-féle adatforrások felhasználásával a táblázatok alatti mintaszerűen precíz fogalmi definíciókkal.) Olyan monográfiát olvasunk a túlköl-tekező állam működé-

séről, melyből a szerző gyakran „kibeszél”, személyes-téve az olvasóval való kontaktust.

A munka szokatlanul hosszú előszavában üti meg az alaphangot: szembemegy az eddigi szimpla, egy-dimenziós és – köztünk szólva – kevésbé fantáziadús magyarázatokkal: az állam túlköl-tekezésének oka a párhuzamos pártklientúrák építése, a túlbürokratizált államigazgatás, a paternalista beidegződések. Igaz, udvariasan fontos műveknek nevezi ezeket, ám rögtön látjuk, hogy itt sokkal bonyolultabb szövevény kibontása következik majd. Még mindig a bevezetőben, a gondolatmenet irányait kijelölve leszögezi, hogy az állam és a redisztribúcióban érintett polgárok mint civil társadalom között sajátos érdekérvényesítő mechanizmus működik, mely nem a leválást segíti, hanem ellenkezőleg, új függőségeket alakít ki, ami szükségképpen akadályozza az állami túlköl-tekezés csökkentését. A szerző kívánatosnak látja továbbá, hogy pontosan elhatároljuk a piaci egyenlőtlenség-ből adódó *szegénységet* a piacon kívülre szoruló *kire-kesztésétől*.

A monográfia első része a *rendszerváltás és a hazai jóléti állam problémáit* elméleti és történeti szempontokból veszi sorra. Esping-Andersen axiómája – a *modern demokratikus kapitalizmus egyetlen lehetséges állami formációja a jóléti állam* – a magyar intézményi átmenetek értelmezésének sarkköve.¹ A jóléti állam történelmi produktum, modernizációs teljesítmény, melynek intézményei – a juttatások jogi, finansziális és intézményi szavatolása – elválaszthatatlanok a piacnak mint modern integráló mechanizmusnak és a demokratikus intézményeknek a működésétől. Miután megvizsgálta Esping-Andersen állításának minden attribútumát, Szalai összeveti a Marshallnak, illetve Titmussnak² a háború után készült klasszikus művével, rámutatva, hogy az axióma újdonsága az eredeti állítás megfordítása: vagyis minden állam, melynek berendezkedése alapjaira ráillik ez a hármasság, jóléti állam – függetlenül az egymást követő kormányok beállítódásától vagy a nemzetgazdaság hullámozó teljesítményétől.

Világossá teszi a jóléti állami (túl)költekezés mint függő változó három kutatási metszetét: 1. modernizáció és európai felzárkózás, 2. az állami terjeszkedés

1 ■ Gosta Esping-Andersen: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press, Cambridge, 1990.

2 ■ Richard M. Titmuss: *Essay on „the Welfare State”*. George Allen and Unwin, London, 1963.; Thomas H. Marshall: *Citizenship and Social Class*. In: *Uő: Class, Citizenship and Social Development*. Doubleday, New York, 1965. 71–135. old.

és/vagy kivonulás folyamatai és 3. a jóléti rendszerváltás lehetősége. Eljutunk tehát a rendszerváltás történelmi pillanatához és a kérdésfelvetéshez: vajon az államszocializmus, melyben kétségtelenül megvoltak a jóléti intézmények, valóságos jóléti állam lehetett-e a polgárainak szabadságjogai nélkül?

A válasz: nem, nem lehetett az. A rendszerváltás primer értelmezése szerint a politikai rendszer – többpárti politikai rendszer, demokratikus és szabad választások – kialakítását jelentette, és látványosan megváltoztatta a gazdaságot a piac intézményrendszerének kiépítésével. A privatizáció során a gazdasági szereplők egy része tulajdonossá vált. Ezzel megszűnt a (párt) állam központi hatalma a politikában és tulajdonosi hatalma a gazdaságban. A jóléti rendszer viszont nem változott meg gyökeresen, hanem a régi struktúra új tartalmakat integrált. Permanens reformokat élünk át – ad hoc ötletek, nem letisztult tervezett modellek, koordinálatlan, ágazati szegmentált döntések egymásután –, és sodródó átalakulás tanúi vagyunk. Történt mindez annak ellenére, hogy a rendszerváltás pillanatában valamennyi, a politikai hatalomért küzdő, fontos párt meghirdette programjában a társadalompolitikai intézményrendszer megreformálását is. A szerző akkurátus rendben idézi ezen dokumentumok racionális érvelését.

ÁLLAMTALANÍTÁS

Az *államtalanítás* fogalma – megjegyzem, nem kapunk precíz definíciót – itt kerül elénk. Az olvasó sejti, hogy ez a fogalom ebben a monográfiában több dolgot is jelöl. Egyrészt azt, hogy a szociálpolitika intézményein keresztül megvalósított redistribúció átláthatatlan állami mechanizmusait kívánatos átláthatóvá tenni. Továbbá az is államtalanítás, ha a szociális jogok terjedelmének és tartalmának újrafogalmazása után az állam és a civil társadalom közötti szerződés szerint világossá tesszük a redistribúció rászorultsági elven juttatott szolgáltatásai és/vagy a biztosítási alapú szerzett jogosultság alapján járó kifizetések fedezete közötti különbségeket. És követelmény ezek forrásainak szigorú elkülönítése is, ami akkoriban kétségtelenül az

állami juttatások részarányának fokozatos csökkenését vetítette előre. Ez az államtalanítás a finanszírozásban. Államtalanítás továbbá a modernizációs metszetet vizsgálva a civil társadalom és az állam közötti tárgyalási folyamat a szociális jogok tartalmáról és terjedelméről. Ebben a folyamatban az állam kezdeményez, kereteket teremt, majd kompromisszumok születnek. A tárgyalás-alkudozás kimenetelét a piac állapota, jövedelemtermelő képessége és a társadalmi csoportokat a piachoz fűző kötelékek állapota – kiterjedtsége és szorossága – befolyásolja. Az állam egyúttal felügyeli is a folyamatokat.

dalmi csoportokat a piachoz fűző kötelékek állapota – kiterjedtsége és szorossága – befolyásolja. Az állam egyúttal felügyeli is a folyamatokat.

Az általános működési modell felvázolása ad alkalmat a szerzőnek, hogy ismertesse az államhatalmat gyakorló kormányzatok jóléti kezdeményezéseinek lehetséges tartalmát: a liberális elvek szerint maximális egyéni felelősség és minimális állami korrekciós mechanizmus lenne kívánatos, a konzervatív elképzelés korporatív modellt kíván, a szociáldemokrata jóléti modell pedig a társadalmi kohézió és egyenlőség érvényesülését hivatott megvalósítani. A szociális jogok tartalmára és terjedelmére vonatkozó megállapodásokat illetően eltérően viselkedhet az állam, illetve a kormányzat, elvileg függetlenül annak liberális, konzervatív vagy szociáldemokrata beállítódásától:

az *erős állam* nem hagy teret rövid távú kompromisszumoknak, szigorú és intenzív hatalmi ellenőrzést alkalmaz, a szociális jogok definiálása normatív, az intézményrendszer stabil, és az állam ügyel a stabilitás megőrzésére; a *gyenge állam*ban viszont az érdekcsoportok egymást kiszorító játszmái szerint alakulnak a rövid távra szóló kompromisszumok, és kevésbé ellenőrzött a források felhasználása.

Vajon az államtalanítás azt is jelenti, hogy legyen gyenge az állam? Az ugyanis nem kívánatos, ha nem kiszámíthatóan stabil a szabályozás és folytonosan napirenden van a civil társadalommal való alkudozás a szociális jogok tartalmát és terjedelmét illetően. A rendszerváltás előtti állami vállalati gazdálkodásra jellemző „puha költségvetési korlátot” idézi a rendszerváltás utáni rossz tapasztalatunk: a társadalombiztosítási önkormányzati finanszírozás kudarca és ennek

nyomán a függetlenségének megszüntetése. Ez most az erős vagy a gyenge államra jellemző döntés volt?

Mivel a szerző az államtalanítás szót idézőjelbe teszi, és végig így használja, iróniát is kiérezhetünk a kifejezésből: az állam, illetve a kormányzat sokféle és egymásnak ellentmondó szociális követelések teljesítésére kényszerül; miközben ellenőrként nem kívánatos, a források bővítése elképzelhetetlen közreműködése nélkül.

A POLGÁRI, POLITIKAI ÉS SZOCIÁLIS JOGOK HIERARCHIÁJA

A *Megközelítések* alcímet viselő részben alapfogalmakat tisztáz a szerző, egyben bemutatja Marshall érvelését az állampolgáriság tartalmának kiterjesztéséről: a civil, a politikai és a szociális jogok kialakulásának és térbeni terjedésének vázlatát kapjuk. A modern jóléti állam kulturális produktum, társadalmi küzdelmek eredménye. A csoportok harcának első stációja a civil jogok, azaz a társadalmi tagság megszerzése, erre épül a jogegyenlőség megvalósítása, vagyis a politikai jogok elnyerése, másként a politikai hatalomért való versengés jogának megteremtése. Végül gazdasági minimumok elismertetése következik: a munkavállalás, lakhatás, megélhetés joga és szabadsága. Mindezek társadalmi normává válnak a jóléti államban, mely állami eszközökkel szabályozza a jóléti intézményeket, és szavatolja a jogokhoz való törvényes hozzáférést a polgárok számára.

Tanulságos követni Marshall gondolatmenetének interpretációját, mert figyelmünket a hazai szociális jogok elosztása és kiterjesztése körüli küzdelmek indítékaira irányítja. A diktatúrában a szociális jog értelmezhetetlen, mert az állampolgáriság – a civil és a politikai jog híján – üres fogalom. (A rendszerváltás tehát fordulópont a szociális jogokért folyó küzdelemben.) A történeti áttekintés a polgárosodó Anglia civil társadalmának kialakulásától a második világháború utáni európai államok jóléti intézményrendszerének kialakulásáig vázolja a társadalmi küzdelmek kereteit. Világos, hogy a társadalmi csoportok versengése – mivel terepe a demokratikus nemzetállam – nem jelenti a periférián lévők teljes kitaszítását, hiszen a versengőket a patriotizmus, a szellemi együvé tartozás és nemzettudat fűzi össze. A nemzettudat, illetve a nemzeti identitás összeütközésbe kerül mindenféle kisebbségek indentitáskeresésével. A háború után a multikulturalitásból is levezethető versengés – a domináns nemzeti kultúra mellé emancipálódni törekvő csoportok harca – a háború okozta szegénység felszámolására tett erőfeszítések során szociális kérdéssé szublimálódik, bár a háttérben a kulturális hátrányok felszámolására (nemzeti, etnikai vagy akár vallási) kisebbségi küzdelem zajlik.

Itt, nézetem szerint, hiányzik egy-két lábjegyzet: Anglia civil társadalmá toleráns, az egyéni és kisközösségi felelősségre épül, a kontinentális államok civil szférájára ezzel szemben etatista berendezkedés jel-

lemző. A nemzetfogalom értelmezése is többféle Európában: például a német kulturálisnemzet-fogalom és a francia politikainemzet-fogalom nyilvánvalóan eltér. Hazánkban például ez a két értelmezés folyamatos vitát tart napirenden (lásd magyarigazolvány, határon túli magyarok magyar állampolgársága).

A TÖBBSÉG ÉS A ROMA KISEBBSÉG – A SZOCIÁLIS JOGOK

A hazai civil társadalom és az állam közötti, a szociális jogok tartalmát kialakító alkufolyamatban az állam hatalmának visszaszorítása áll a középpontban, ám az érdekérvényesítő többségi és kisebbségi csoportok küzdelmének kimenetelét befolyásolják az „identitásukban és azzal összefüggő kulturális legitimációjukban markánsan elkülönülő csoportok közötti politikai erőviszonyok” (50. old.). Tény: a szociális jogok etnikai dimenzió mentén differenciálódtak. Ez azt jelenti, hogy az állampolgárok megkülönböztethetők: a többséghez tartozók első-, a roma kisebbség tagjai pedig másodosztályú polgárok. A szociális jogok tartalma hierarchiát tükröz. A roma közösség részvétele a társadalmi-gazdasági közéletben – különösen a modernizáció folyamatában – ellehetetlenül, ami rossz társadalmi helyzetükkel (szegénység, iskolázatlanság, betegség) magyarázható, és amit súlyosbít az etnikai-kulturális másság, valamint az is, hogy a többség a leválasztásukra törekszik. A többségi kultúra megfosztja őket az integráció lehetőségétől, az eredmény a kirekesztődés. Ez nem a rendszerváltás hozta újdonság, de a kirekesztettek állampolgáriságának reparációja napjainkig aktuális. A szerző nagyon világosan beszél: ez egyszerre politikai és szociális kérdés, ha ugyanis nincsenek meg a politikai jogegyenlőséget megtestesítő intézmények az államban, akkor nincs civil jogegyenlőség sem. És csak az állam tudná a törvények erejével megakadályozni a kizsárolást és a szociális jogok etnikai tagolódását. Ennek híján jött létre a politikai és szociális jogoktól való megfosztottság.

A JÓLÉTI BERENDEZKEDÉS – KÉSZ STRUKTÚRA

Szalai a jóléti rendszert és mechanizmusait a maguk jelen állapotában rendeltetésszerűen működő rendszerként vizsgálja az *institucionalista* elemzés szociológiai hagyományához híven. A történeti folyamatok eredményeként előállt helyzet különféle érdekérvényesítő csoportok helyzetéből levezethető szándékok, motivációk, hatalmi törekvések, valamint politikai-hatalmi döntési helyzetbe került pártok, hivatalnokok és szervezeti hierarchiák, érdekelték és ellenérdekelték akadályozzák a redisztribúció (a reformok, a racionális szándékú átrendezés) manifeszt funkcióinak betöltését és céljainak megvalósítását. A tárgyalási folyamat akaratlanul átírja, átértelmezi azokat. Az eredmény a fel nem ismert érdekeltségek latens érvényesülése révén az eredeti (racionális) szándékokkal ellentétes. Ez a szerző által adott értelmezési keret: „mély disz-

funkcionalitásról árulkodó fejlemény, hogy – mint azt később empirikus adatokkal is igazolni igyekszem majd – a szociális védelem céljait szolgáló redisztribúció terjedelmének és tartalmának a rászorultság és igazságosság elveihez végül is mind kevesebb köze van: hiszen működésének igazi mozgatói nem is az ellátás iránti szükségletek, hanem a jogosultsági címkékkal ellátott közpénzek megszerzése révén az állam felletti rendelkezés érvényesítésére vonatkozó széles körű törekvések. Mindennek fényénél erős feltételezésként fogalmazhatjuk meg, hogy a félrecsúszott »államtalanítás« központi problémája valóban nem a piaci szereplők állami forrásokért való vetélkedése, hanem a polgároknak az állam jogosítványaiért folyó harca.» (54. old.)

A jogosultságok megszerzésének legitim alapja a piaci részvétel (1. rendszer) vagy az onnan távolmaradás (2. rendszer). Az 1. elosztási rendszerben a munkaerőpiacon lévők a szervezett munka világában töltött években munkajövedelmeik után arányos hozzájárulást fizetnek, és mintegy szerződészerűen, törvényileg garantált módon részesednek majd a közpénzekből, ha történetesen a munkaerőpiacról (időlegesen) kiszorulnak. Ez a viszony piaci elvű szerződésnek tekinthető. A 2. rendszer a léthez való jog elismeréséhez kötött, bizonyos szükségleti minimumok hatósági megállapítása alapján a rászorultság igazolása/elismerése legitimálja.

A mai magyar rendszer eszerint kétcsatornássá is vált. Ez önmagában nem lenne konfliktusforrás, hisz világos a magyarázat. Mégis súlyos konfliktusforrás, mégpedig a fedezet biztosítása révén. A 32. lábjegyzet konkrét adatait idézve: a 2003-as évben például a nyugdíjak kifizetéséhez a költségvetésnek 128 milliárd forinttal kellett kiegészítenie a társadalombiztosítás járulékbefvételeit – az 1. rendszer tehát nem képes önfinanszírozásra –, míg a 2. rendszer, a tisztán adókból fedezett önkormányzati segélyrendszer 44 milliárddal szerepelt az államháztartás évi kiadásai között. Vagyis az első rendszer függetlensége az államtól csak hamis látszat. A szerző szerint a megkettőzött rendszer a 2. rendszerbe szoruló gyengébbek szeparációját eredményezi a forrásokért folytatott küzdelemben. A szeparáció pedig szegregációt hoz, amely stigmatizál és kirekesztéshez vezet. Ez az érdekérvényesítés és konfliktuskezelés hazai rutinszerű gyakorlata: a szélsőséges szegregáció szükséges, természetes és indokolt, aminek azonban a rendszerváltáshoz közvetlenül nincs köze.

Itt következik a mű egyik legfontosabb érvelése: az 1956-os forradalom utáni skizofrén szocializmus viszonyaiból következik, hogy a konszolidáció után a második gazdaság teremtette meg a legnagyobb társadalmi kohéziót. A résztvevők a hatalom ellenében segítettek egymást, és egyúttal szigorúan kiközösítették azokat, akik ebbe nem tudtak vagy nem akartak bekapcsolódni. Az első csoport a forradalom vívmányaként értelmezte a pszudopiachoz való hozzáférés lehetőségét, kreatív újításként, magyar unikumként,

nemzeti büszkeségként tartották/tartják számon ezt az intézményt. Nem mellékesen a politikai együvé tartozás kifejezője is lett, mert a részvétel maga volt a cselekvő ellenállás a második gazdaságban nyilvánosan nem tevékenykedő politikai-hatalmi elittel szemben: erkölcsi kérdésre „emelkedett”. A nemkívánatos hatalmasokat a köz kizárta, és velük együtt kizárta a közösségből az elesetteket, akik az ún. első gazdaságnak is épp csak a perifériáján tudtak megkapaszkodni, a második gazdaságba való bekapcsolódásukhoz egyszerűen nem volt semmilyen erőforrásuk.

A szerző úgy érvel, hogy a rendszerváltás mintegy igazolta a néma ellenállás helyességét: ezek a rétegek jutalmat, jóvátételt követelnek az új rendtől és a többiek kiközösítését hirdetik és várják el a szociális rendszertől (is). Az elosztás 2. rendszere, mely a kívülrekedteket szolgálja ki, nemcsak működési logikájában különül el, hanem fizikailag is más szintereken jelenik meg. A tanulmány igen gazdag illusztrációkkal szolgál, szinte dokumentarista képek jelennek meg a segélyirodákról, nyomorúságos falusi közmunkaprogramokról, speciális iskolákról, és tudjuk, hogy ezek a legszegényebbek egyszerűen mind cigányok vagy azzá minősülnek. Így etnizálódik – és intézményesíti az etnikai kirekesztést – az állami (elvileg személytelen, weberi értelmezés szerint bürokratikus, semleges) jóléti elosztórendszer.

Nagyon világos ez a beszéd. Azért is foglalkoztam kissé hosszabban ezzel a fejtegetéssel, mert ez a mű érvelésének szerkezete. A szociális jogok tartalmáért és kiterjesztéséért folytatott versengés eredménye az »államtalanítás« helyett az erősebb állami függés és a gyengék szeparálása, majd szegregálása és kirekesztése, etnikai megbélyegzése.

A monográfia további részeiben a szerző módszerelesen bemutatja a diszfunkcionális működést.

MÓDSZEREK

Itt jegyzem meg, hogy a dolgozat módszereit a szerző az egyik fejezetében ismerteti, ott azonban többnyire arról ír, hogy elképesztően kevés célzott kutatás készült, nemzetközi összehasonlítást – pl. a régió országai között – pedig, adatok híján, lehetetlen elvégezni. A leendő olvasó ne számítson szofisztikált matematikai-statisztikai modellekre vagy többváltozós elemzésre. Szalai egyszerű statisztikákkal dolgozik, különféle adatfelvételekből – a KSH, a TÁRKI–MHP adataiból. Főleg saját számításaira támaszkodik, jó mutatókat, arányszámokat szerkeszt *a pénzben kapott juttatásokról*. Mindössze 11 db beszédes táblázat van a 230 oldalas könyvben. A táblázatokhoz – mint említettem már – kiváló a tartalmi eligazítás, de hibának tartom, hogy nincs mindenütt elemszám megadva.

Módszertani probléma annak megállapítása is, hogy a mindenkori redisztribúciós ráta állami túl- vagy alulköltést jelent-e. A nemzetközi kitekintés nem kínál biztos rangsort – írja a szerző –, és végül arra a konklúzióra jut, hogy „a mindenkori redisztribúciós rátát

– annak háttérében pedig a közpénzekből kielégítő és szerzett jogosultságokkal szentesített szükségletek körét – végső soron *történeti és kulturális folyamatok* bonyolult együttese alakítja ki és az rövid távon igen csak nehezen módosítható” (74. old., a szerző kiemelése).

EREDMÉNYEK ÉS TÉNYEK

Az alábbiakban kiemelem a tanulmány azon állításait, amelyek a II. és III. fejezetben az általam vázlatosan ismertetett szerzői koncepció érvényességét bizonyítják.

A nyugdíj, a táppénz, a munkanélküli segély kifizetésére begyűjtött forrás (járulékbérvétel) a pénzbeli szociális ellátásokra fordított összes kiadás százalékában 1990-ben 78,1 százalék volt, 2004-ben pedig 46,8 százalékra esett vissza. Épp az ellenkező trendet vártuk a piacosság kiteljesedése és ennek folyamánként a piaci tevékenységekhez fűződő befizetések nyomán. Azt látni, hogy végül a hozzájárulási elv szerinti járulékbefizetések súlyvesztése következett be.

Egy másik tény: egy átlagos magyar állampolgár jövedelmének *minden negyedik forintja* az újraelosztásból származik 2004-ben.

A szociális jogosultságok „közmegegyezéses” átértelmezése lehet a magyarázat: a szerző gazdag tényanyaggal szolgál az átértelmezés folyamatáról és tartalmát illetően az 1956 és 1989 közötti időszakból. Sok intézmény történetét olvashatjuk. Izelítőül emlitem a rokkantság, vagyis a rokkantnyugdíj-ellátásra jogosultság (át- és újra)értelmezését: nem lehet tudni, mit is jelent a „munkaképesség megfogyatkozása”, az általános egészségi állapotra vagy csak bizonyos munkakörök betöltésére értendő-e. Ugyanígy alku tárgya például a táppénz is, lehet-e a betegnek betegállományban dolgoznia, mit és mennyit stb. Ezek a jóléti ellátások a hétköznapi állampolgár fejében amolyan béren kívüli juttatásként rögzültek. Az állami szociális felelősségvállalás társadalmi normává vált, ha az egyént a modernizálódó gazdaság új kihívások elé állította. Az újradefiniálás szerint az államnak kell vállalnia az átmenetből fakadó kockázatok terheit. Ez igen megfelelő értelmezés, tekintettel a többpillérű munka- és életformák intézményeire, illetve az első és második gazdaság összefonódó működésére. A szerző úgy véli – talán nem alaptalanul, de ezt sem kérdezní, sem bizonyítani szerintem nem lehet –, hogy a gazdasági átmenet sokkterápiás levezényléséről azért mondott volna le az akkori kormányzat, mert ezt a szövevényt kellett volna akkor végérvényesen szétbogarozni – piac/nem piac, személyes kockázatvállalás, egypillérű életberendezkedés – és ez magát a rendszerváltást, annak alapcélját ásta volna alá. (93. old.)

A felemás piacosság megmutatkozik mind a vállalkozások állami támogatásának folyamatos „igénylésében”, mind a háztartások jövedelemszerzési stratégiáinak alakításában. A mű 2. táblázatából néhány adatot idézve: 53,8 százalék a piaci tevékeny-

seget folytató háztartások aránya, az összes háztartási jövedelemből az összes formális és informális piaci jövedelem aránya 24,2 százalék, míg a jóléti újraelosztásból a jövedelmek 50,1 százaléka származik 2005-ben (97. old.).

Az intézményi reformok – az állam központi újraelosztó szerepének visszaszorítása, a decentralizálás, illetve a profiltisztítás, vagyis a hozzájárulási elven működő társadalombiztosítás és a rászorultsági elvet érvényesíteni hivatott helyi önkormányzati segélyezés szétválasztása – közül csupán a két rendszer szétválása valósult meg maradéktalanul, a többi illúzió maradt (139. old.). Ez utóbbi is csak torz formában. Miközben a hozzájárulási elven kapott járadékok a középosztály „kockázatközössége” számára a rendies státusok legitim megerősítését jelentik, a marginalizált helyzetű szegények számára a rászorultsági elv érvényesítése az intézményes szegregáció eljárásrendjét legitímálja.

Nagyon szemléletes, ahogy a szerző a finanszírozás oldaláról is bemutatja a helyzet értelmezési lehetőségeit. A költségvetés tehermentesítése megtörtént, jó irányt vett a segélyezési „nagyipar” üzemszerű működése (helyben, komolyan megnövekedett személyzetel), és stabil (az 1991-es 1,5 millió db segélykiutalás 2001-re 22,5 millió lett, és ezen a szinten maradt). A „haszonélvezői” oldal szempontjából azonban – mivel a járandósági formák közül 2004-ben egy sem érte el az 1991. évi szintet – a rászorulóknak még inkább rászorulóknak lettek, hisz a foglalkoztatás zsugorodott, jövedelmük növekvő arányban származott ezen ellátásból. A nyugdíjas „haszonélvezők” jobban jártak, mert a nyugdíjilag nagyjából lépést tartott a reáljövedelmek növekedésével. De – és ez az egész rendszer működésének abszurditása – nem a piaci (biztosítási) befizetések, hanem a költségvetés adóforintjai jelentik a növekedés fedezetét, amely 1991 és 2004 között 2,5-szeresre nőtt. Kényszerpálya – mondhatnánk, félmillióval több lett a nyugdíjas és a 20 százalékos járulékbérvétel-növekedés sajnos nem lett elég, öregszik a társadalom stb. Viszont – és ezek az adatok tényleg nem közismertek, néha lehet ugyan olvasni, de annyira abszurd viszonyokat tükröznek, hogy szinte hihetetlen – „közel 900 ezer fővel több a nyugdíjas, mint ahány nyugdíjas korú ember él az országban” (146. old., a szerző kiemelése).

A másik mellbevágó abszurditás: „az önkormányzati segélyezés valamely fajtájából nem kevesebb mint 1,3 millió háztartás részesül, miközben a különböző támogatásokra való jogosultság meghatározásában plafonként használt jövedelemhatár alatt mintegy 335 ezer család él” (165. old. és 46., 47. l.: a helyi szo-

3 ■ Raymond Boudon: A viszonylagos frusztráció logikája. In: Csontos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Bp., 1998.

4 ■ Samuel A. Stouffer: *The American Soldier*. Wiley, New York, 1965. Idézi: Boudon: *i.m.* 65. old.

5 ■ Alexis de Tocqueville: *A régi rend és a forradalom*. Atlantisz, Bp., 1994. 204–205. old.

6 ■ Emile Durkheim: *Az öngyilkosság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1967. 255. old.

ciális rendeletekben meghatározott összeg, általában a mindenkori öregségi nyugdíjminimum; a szerző becslése KSH háztartás-statisztikai és TARKI-vizsgálatok alapján). Szóval a helybéli intézményrendszer – a szubszidiaritás nagy dicsőségére – juttat némi segílyt a helybéli nem szigorúan rászorulónak, a „rendes szegényeknek” például. A rászorultság helyben átértelmezhető. Erről további részletes dokumentumokat és számításokat ismerhet meg az olvasó.

Az utolsó előtti fejezetben az önkormányzati segílyosztás mechanizmusait látjuk működésben: miként lehet a segíly jutalmazó- és büntetőeszköz? Vannak vétlen szegények és szerencsétlenek, akiknek a segílyezése a helyi közmegegyezés szerint nem vitatható, de mit kezd a hivatal az úgymond önhibájukból szegényekkel, akik könnyelműen sok gyereket nevelnek, rosszul állnak a munkához stb., ők a cigányok vagy a lumpenszegények. A segílyosztó hivatal eljárása – erre adatsorokat közöl a tanulmány – bizonyíthatóan megvalósítja a társadalmi megvetést: ahol több a gyerekek, ott a legtöbb az elutasított segílykérelem, a segíly annál kisebb, minél népesebb a család. Ha kapnak is, az a fejenkénti jövedelmet a létminimum 36–53 százalékaig emeli meg csupán (9. táblázat, 178. old.).

Az utolsó fejezet esetek neorealista részleteivel szolgál, bemutatja, miként lesz a segílyezett a Hivatal foglya, hogyan tanulja ki az eljárások útvesztőit, és kicsit több pénz reményében miként engedi be a családi életébe a Hivatal alkalmazottjait, és veszt el önrendelkezési jogát, képességét. A segílyezők és a segílyezettek együttműködése teljesen elzárt és befelé forduló rendszerben zajlik, ahova ironikus módon az alkalmi/átmeneti segílykérők sem kerülhetnek be, mert a hivatali inercia nem tud velük mit kezdeni: ki tudja, mit akarnak, az állandó klienseket legalább jól ismerik. Rejtett mechanizmusok biztosítják, hogy a segílyre a nem roma kérvényezők esélye markánsan nagyobb, mint a romáké. „A gettó ezennel közös érdekből megkonstruálódott. Immár csak falainak megszilárdítása van hátra” (174. old.) – vázolja a végkifejletet a szerző. És végezetül leírja, hogy a jogérvényesítés elemi lehetőségei is megsemmisültek a szegények számára. Ezt paradox módon az is bizonyítja, hogy a mélyszegénységben élő roma családok egyértelműen hathatósabb segílyt kapnak, mint nem roma sorstársaik (11. táblázat, 197. old.). A magyarázat a szerző szerint abban rejlik, hogy a romák az elnyerendő támogatás és védelem reményében könnyebben feladják személyes autonómiájukat.

Summázat: a jóléti reform félresikerült, a rászorultsági elv érvényesítése az intézményrendszer és szereplői jóvoltából nem szándékoltan ugyan, de megsemmisíti a szabadságjogok érvényesítésének esélyét a legelesettebbek körében. Ez a végkifejlet.

Az *Epilógus* – talán a teljes reményvesztettség elhessegetése végett – felvillant néhány képet és politikusi véleményt (pl. Antall Józsefét), hogy talán az abszurd történetek (2006. október, Kossuth tér) ellenére, a magyar társadalom „bizonyos kulturális készenléte,

amit 1956-ban Bibó európai felzárkózásunk legfőbb zálogának látott” – mégis megvan még (215. old., a szerző kiemelése).

Végigolvastván a könyvet, azt gondolom, hogy bizony ugyanaz a *kulturális készenléte* mozdított a tárgyalt reménytelen viszonyok irányába, és lehet, hogy ránk még több szégyellnivalót. Egyébként a kulturális készenléte fogalma eléggé homályos. Nem is illik ebbe a műbe, mely igazán egyedülálló a tekintetben, hogy benne a szociálpolitikai szervezeti szerkezet kormányzati és helyi önkormányzati szintestül, az újraelosztó rendszer intézményei, történetük, funkcióik, szereplői a kormányfőktől a hivatalnokokon keresztül a kedvezményezettek változatos csoportjaiig mindenestül átvilágítottak. Mégpedig úgy, hogy a hagyományos szociológiai fogalomrendszerben eredeti gondolati modellé szervezte a feltárt tényeket. Csábító lehetőséget kínál esetleg más paradigmákban – játékelmélet, RDE, közgazdasági szervezetelmélet – vizsgálódók számára is. Szalai Júlia elég magasra tette a léceket.

A mai gazdasági válság fejleményei, a következményeit enyhíteni igyekvő kormányintézkedések, valamint a faluszéli cigánysori támadások a mű fogalomrendszerében szereplő „harc” immár tettleges megnyilvánulásai. Ezt a fogalmat a szerző a versengés szinonimájaként használta. A konfliktusok azóta nyílttá váltak, a versengés pedig nem békés eszközökkel folyik. A megszólaló „elemzők” a társadalmi különbségek növekedését, a szegénység elmélyülését, sőt a globalizációt, a fogyasztói társadalmat vagy a vállalatlanyságot emlegetik, azaz bármit, ami vérmérsékletük szerint eszükbe jut. Éppen a szerző által vázolt modell végiggondolása segít észrevennünk – például *A viszonylagos frusztráció logikája* című Boudon-írás³ nyomán –, hogy a konfliktusok kiéleződésének oka furcsamód éppen a szociális helyzet valamelyes javulása, illetve a legelesettebb társadalmi csoportokhoz tartozók közötti különbségek csökkenése. A szociológia klasszikusai – Durkheim, Tocqueville, Mills, Lazarsfeld, Runciman és mások – nagyon hasonló paradoxonokról fogalmaztak meg „törvényeket”. Stouffer például így: „az egyének akkor lesznek elégedetlenebbek azzal a társadalmi rendszerrel, amelyhez tartoznak, ha az átlagoshoz képest több sikert és előrehaladást ígér nekik”.⁴ Vagy Tocqueville szerint az egyenlőséghez közelítés irigykedő összehasonlításokhoz vezet.⁵ Durkheim is leszögezte, hogy az egyéni boldogság nem növekszik egyenes arányban a megszerzhető javak mennyiségével, a kettő közötti összefüggés egy fordított U alakú görbét ad, és egy meghatározott optimumon innen és túl csökken az elégedettség.⁶ A viszonylagos frusztráció logikáját a játékelméleti modellek nyelvén is el lehet mondani (nagyon vázlatosan): ha a játékosok ismerik a verseny szerkezetét – vagyis azt, hogy ha beszállnak a játékba, milyen eséllyel nyernek vagy veszítenek –, bizonyára inkább részt vesznek, ha a haszonra vonatkozó várakozásaik pozitívak. Ha a verseny szerkezete olyan, hogy a játékosok másoktól független viselkedésük alapján

ANNETTE SIMON:
Keletnémet utak
a pszichoanalízishez

BORGOS ANNA:
Hajdu Lilly életútja

ERNST FALZEDER:
Ferenczi
az ortodoxia
és a heterodoxia
között

FRANCO BORGOGNO:
Ferenczi
és Winnicott

TOM KEVE
Ortvay Rudolfról

DENIS SILAGI
visszaemlékezései

LENKEI JÚLIA:
P. Liebermann Lucy
pályaképe

egyforma eséllyel nyerhetnek, és a nyertesek aránya a vesztesekéhez képest nem elég kicsi, akkor nagyfokú kollektív frusztrációra számíthatunk, hiszen a vesztesek vonatkozási csoportját ugyanezen játék nyertesei jelentik. A különféle versenyszituációk további ismeretése nélkül is belátható, hogy az utóbbi években a hazai átlagos (reál)keresetek és jövedelmek növekedése, illetve – ettől nem függetlenül – a szociális juttatások egyes fajtáinak megemelése, a hozzájutás feltételeinek önkényes értelmezése vagy elmulasztott ellenőrzése (erről bőven van szó a kötetben) növelte a relatív frusztrációt a társadalom periferiáján. A „versengő játékosok tétjei” az egyik oldalon a rövidebb-hosszabb munkaviszony (nyugdíj jogosultság) vagy a betegeskedéssel kiérdemelt rokkantsági nyugdíjaztatás, a másik oldalon a „rászorultság” (amely fogalom egyébként társadalmi konszenzus és szolidaritás híján bizonytalan és folyamatosan megkérdőjelezhető). Ez utóbbi csoport anélkül „nyer”, hogy megtette volna a tétet, hiszen a *léte* jogán kap a semmiért valamit – legalábbis így véli a versengő másik, szintén a periférián létező társadalmi csoport, és ezért a játék feltételeinek újraírását követeli. És lám, az állam nem is tétovázik, lett „munkáért segélyt” program és a véres bűnesetek nyomán sok-sok milliárd a rendőrségnek. Alapos modellezést kívánna, hogy a válság miatt nyilvánvalóan szűkülő állami forrásokból mely csoportoknak milyen „téttekkel” mekkora „nyereményt” célszerű kínálni, vagyis az eddigi verseny feltételeit valóban át kell írni úgy, hogy a nyertesek/vesztesek kényes egyensúlyát eltaláljuk, hogy a relatív frusztráció a lehető legkisebb legyen. Ehhez pontosan ismerni kell a versengők (a játékosok) egymáshoz való viszonyát, kölcsönös függőségeiket, amit szintén kiválóan mutat be Szalai Júlia.

A könyv címét és a formáját nem jól választotta meg. Az elemzés kijelentő/állító címet kívánt volna meg. A füzetszerű könyvalak – amely egyébként szép – jól rászedi az olvasót. A súlyos tartalom súlyosabb könyvformát kíván. □